

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ

TEZĂ DE DOCTORAT

REZUMAT

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:

PROF. UNIV. DR. PR. NICOLAE V. DURĂ

DOCTORAND:

DURĂ VASILE

CONSTANȚA 2012

REGIMUL JURIDIC AL CULTELOR RELIGIOASE DIN BELGIA

CUPRINS

ABREVIERI.

INTRODUCERE

1. Cadrul juridic constituțional al drepturilor și libertăților religioase în Belgia..
2. Câteva precizări noționale preliminare.
3. Argument..
4. Scopul și obiectivele propuse.
5. Surse și bibliografie secundară utilizate.
6. Metodologia cercetării științifice

CAPITOLUL I:

Libertatea religioasă în Europa și dreptul la religie

Privilegii și discriminări în sistemul constituțional european

1. Drepturile omului. Evoluția conceptului
2. Contextul general și Documentele internaționale
3. Constituțiile unor țări europene și garantarea drepturilor și libertăților religioase
4. Privilegii și discriminări în politica religioasă a statelor europene. O abordare comparativă
 - a. *Evoluția istorică a politicii religioase europene*
 - b. *Drepturi, avantaje și discriminări europene în materie religioasă. Cazul Belgiei*
 - c. *Sistemul concordatelor*
5. Drepturi și libertăți religioase în Belgia. Specificitatea sistemului belgian, privilegiile și discriminările religioase în regiunile belgiene.
 - a. *Viața religioasă și federalismul în Belgia. Avantaje și limitări*
 - b. *Culte recunoscute și laicitatea organizată. Criteriile constituționale și legale privind sprijinul material al statului*

6.Regimul cultelor după legislația regiunile belgiene în contextul regionalizării. Cazurile flamand și valon.

a.Cazul flamand.

b. Cazul valon...

CAPITOLUL II:

Culte religioase recunoscute din Belgia. Legislația cultelor, organizarea și funcționarea lor

1.Aspecte istorico-juridice privind locul și rolul cultelor în Europa Unită

2.Organizațiile religioase și securitatea. Problemele derivelor sectare în Belgia

a. Contextul european. Abordare comparativă.

b.Derivele sectare în Belgia și securitatea

3.Culte recunoscute în Belgia, Constituția din 1831 și sprijinul acordat de stat.

a.Regimul cultelor după Constituția din 1831.

b.Sprijinul statului pentru cultele recunoscute după dobândirea independenței de stat (1830)

4.Organizarea și funcționarea cultelor legal recunoscute.

a.Cultul catolic majoritar.

b.Cultul protestant-evangelic.

c.Cultul israelit.

d.Cultul anglican.

e.Cultul islamic.

f.Cultul ortodox

CAPITOLUL III:

Principiul independenței mutuale sau al autonomiei cultelor

Legislația de stat privind cultele religioase din Belgia.

1.Consacrarea principiului autonomiei cultelor și libertatea religioasă

a.Ordinea publică și bunele moravuri în context european.

b.Modele de manifestare a relației Culte-Stat în Uniunea Europeană

2.Legislația de stat privind cultele în Belgia..

a.Evoluția legiferării în domeniul cultelor religioase

b.Instituirea unui statut juridic pentru cultele recunoscute

c.Culte, organizațiile filosofice neconfesionale și învățământul..

d.Culte și Dreptul muncii

e.Organisme publice și asistența spirituală. Regimul cultelor și al organizațiilor laice

f.Dreptul matrimonial. Obligatorietatea căsătoriei civile pentru căsătoria religioasă.

3.Legislația de stat privind regionalizarea, transferul de competență și principiile finanțării cultelor recunoscute din Belgia

a.Regionalizarea și transferul de competență locală. Avantaje și Dezavantaje

b.Problematica actuală a recunoașterii și a finanțării cultelor, a organizațiilor filosofice neconfesionale (laicitatea organizată) și a organelor lor reprezentative..

CAPITOLUL IV:

Jurisprudența CEDO referitoare la libertatea credințelor religioase

în Belgia.

1.Libertatea credințelor religioase și jurisprudența CEDO

2.Limitele libertății religioase a cultelor și protecția juridică a drepturilor fundamentale

3.Libertatea de gândire, conștiință și religie, jurisprudența CEDO și aplicarea ei în legislația fundamentală a Belgiei

4.Poziția Bisericii Romano-Catolice – cult majoritar în Belgia - față de libertatea credințelor religioase.

CONCLUZII.

BIBLIOGRAFIE

ANEXE

Proiectul tezei mele de doctorat are patru Capitole, care sunt de altfel patru Părți, bine structurate, dar care au un caracter omogen în privința conținutului și demersului său științific. După cum era și firesc, ele sunt precedate de o Parte introductivă și de Concluzii.

În Partea introductivă, am căutat să familiarizez pe cititorul avizat sau mai puțin avizat cu tematica subiectului abordat, cu noțiunile și sintagmele vehiculate pe parcursul lucrării, cărora le-am adus și precizările etimologice lămuritoare.

După cum este cunoscut, nici o țară nu își mai poate permite să negligeze importanța Bisericilor și echilibrul pe care îl poate aduce viața religioasă într-o societate, de orice tip ar fi ea. De altfel, Bisericile au în Uniunea Europeană, în ansamblul ei, și în fiecare țară în parte, o importanță cu totul deosebită, deoarece ele reprezintă matricea culturii și spiritualității europene.

Statele Uniunii Europene trebuie așadar să ia în considerare tradițiile constituționale comune, tradițiile și fenomenele culturale din Statele membre, identitatea lor națională, la fel ca și principiul de subsidiaritate, trebuie să respecte și să protejeze echilibrul relațiilor dintre Biserică și Stat” (M. Merle).

Într-o Europă unită, nimeni nu mai poate deci oculta faptul că Bisericile, și în general Cultele religioase, au un statut juridic bine precizat și un rol bine definit, de unde și necesitatea ca atât legiuitorul european, cât și cel național, să respecte libertatea religioasă și să protejeze echilibrul relațiilor dintre Stat și Culte.

De aceea, încă din Partea introductivă a Proiectului tezei mele de doctorat, am ținut să precizez cadrul juridic constituțional al drepturilor și libertăților religioase în Belgia, precizând că relațiile dintre Stat și Cultele religioase au în vedere atât protecția juridică a libertății religioase, cât și organizarea și funcționarea acestora, de unde și obligativitatea legiuitorului fiecărei țări a Uniunii Europene să cunoască și legislația UE, iar principiile ei trebuie să se regăsească atât în textul constituțional cât și în legea cultelor.

Tot din Partea introductivă am ținut să precizez că libertatea religioasă a cultelor este prevăzută de textul constituțional și că, în Belgia, sunt interzise statisticile privind apartenențele religioase, divulgarea lor fiind interzisă de textul Constituției belgiene, prin articolul 20, în care se arată că nimeni nu este obligat să participe la ceremoniile religioase sau să respecte zilele de odihnă.

Prin urmare, în lipsa acestor statistici, nu se cunoaște cu exactitate procentul membrilor cultelor legal recunoscute în Belgia, însă, conform estimărilor, putem afirma că aproximativ 60-

70% din populație sunt catolici, 25% sunt musulmani, iar restul sunt protestanți, ortodocși, anglicani, martori ai lui Iehova și necredincioși.

Pe teritoriul Belgiei, Constituția belgiană garantează libertatea religioasă, zis pozitivă, dar și exercițiul public al cultului recunoscut, fie în interiorul edificiilor religioase, fie în afara lor, cum ar fi procesiunile sau funeraliile.

În această privință, rămâne relevant articolul 19 din Constituție, în care se menționează expres că libertatea cultelor, atât a exercițiului public, cât și de manifestare a opiniilor în toate materiile, sunt garantate, cu excepția represiunii delictelor comise prin uzul acestor libertăți.

Libertatea cultelor este garantată și de Codul penal, care prin articolele 142-146 condamnă faptele penale care ar aduce atingere libertății religioase, aceasta din urmă, adică libertatea negativă a religiilor fiind garantată și constituțional (art. 20 Constituție).

În Capitolul I, intitulat „Libertatea religioasă în Europa și dreptul la religie”, doctorandul ne prezintă privilegiile și discriminările care apar în sistemul constituțional european pe baza textului constituțional al unor țări europene, din care menționează și drepturile și libertățile religioase prevăzute de legea lor fundamentală.

Referitor la privilegiile și discriminările constatate în politica religioasă a unor state europene, cititorul află că în unele state există fie un regim discriminatoriu, fie unul privilegiat, în care acestea concep statutul cultelor religioase și relațiile autorităților civile cu ele.

Prin regim de privilegiere, trebuie să înțelegem conferirea unor drepturi, avantaje ori facilități care se găsesc în afara dreptului comun, pe când discriminarea este exact contrariul, fiind reprezentată de politica prin care o categorie de cetățeni sau de persoane juridice sunt lipsiți de drepturile fundamentale pe baza unor considerente de natură etnică, religioasă, culturală, rasială etc.

Raporturile dintre Stat și Culte religioase diferă în unele puncte destul de mult, de la stat la stat, în interiorul Uniunii Europene, ceea ce conduce și la existența unor regimuri privilegiate, dar și a unora discriminatorii cu privire la viața religioasă.

Data fiind supervizarea permanentă a legislației interne de către Uniunea Europeană, am putea spune că, practic, nu ar trebui să asistăm la tratamente exclusiv privilegiate sau exclusiv discriminatorii, majoritatea abaterilor, pozitive sau negative, de la dreptul comun fiind determinate de tradițiile constituționale și de istoria relațiilor multiseculare dintre Biserică și stat, alături de valorile religioase și morale pe care statele și le-au însușit de-a lungul timpului.

Din textele constituționale ale unor state UE, putem constata că acest regim discriminatoriu, fie el și unul privilegiat, este o realitate. De pildă, în constituția irlandeză din 29 decembrie 1937 este prevăzută obligația statului de a nu acorda subsidii niciunei religii (art. 44, par. 2), deși, în realitate, Biserica Romano-Catolică beneficiază de sprijin din partea autorităților pentru organizarea învățământului confesional de stat.

Interesant este faptul că statul irlandez recunoaște unele efecte civile pentru căsătoriile religioase încheiate în conformitate cu procedurile cultelor respective, accentul punându-se, evident, pe prevederile Codului canonic latin, aplicabil în interiorul Bisericii Romano-Catolice, majoritară și sprijinită, în fapt, de autorități. Mai mult decât atât, având în vedere configurația religioasă a populației, este de la sine înțeles că, în vasta lor majoritate, căsătoriile religioase care poartă efecte civile sunt oficiate în Biserica Romano-Catolică.

De asemenea, în Constituția daneză, din anul 1953, este stipulat faptul că Biserica Evanghelică Luterană este Biserica națională, beneficiind, prin urmare de subvenții din partea statului (articolul 4).

Legea fundamentală a Danemarcei recunoaște de altfel, un sistem de privilegii pentru Biserica Evanghelică Luterană, precizând că statutul celorlalte comunități religioase va fi reglementat prin lege (articolul 69).

Așadar, Biserica Luterană, în calitate de Biserică națională, nu cunoaște fenomenul separației față de puterea politică, fiind constituită ca o administrație în stat și de stat.

Pastorii sunt cei care îndeplinesc anumite funcții administrative și țin registrele de stare civilă, în vreme ce pentru celelalte comunități religioase nu rămâne, adesea, decât posibilitatea de a se organiza ca asociații non-guvernamentale, urmând dreptul comun în materie. Totuși, cultele aveau posibilitatea, până în anul 1970, să obțină recunoașterea în condițiile articolului 69 din Constituție, însă cum acest regim nu le aducea niciun beneficiu, cu excepția aprobării de a ține registrele de stare civilă, după modelul Bisericii naționale, el a fost suprimat de către autorități.

Un alt stat în care Biserica luterană este privilegiată este Suedia, în care, începând cu anul 2000, relațiile dintre Biserică și stat au intrat într-o nouă fază, Biserica luterană, Biserica tradițională suedeză, primind o mai mare autonomie în administrarea afacerilor proprii.

Dacă până la acel moment, competențele în materie de legislație cultică aparțineau Sinodului numai ca urmare a unei delegații primite din partea Parlamentului, de la 1 ianuarie

2000 statul a încetat să mai dețină controlul asupra modului de elaborare a statului Bisericii luterane.

În consecință, aceasta deține, acum, puterea deplină pentru reglementarea organizării interne. În paralel cu acest proces de separare, se insistă, în societatea suedeză, pentru punerea în aplicare a principiului egalității religioase, astfel încât toate cultele recunoscute să poată beneficia de dreptul de acces la sistemul de cotizații, care, până acum, era numai apanajul Bisericii luterane suedeze.

În cercetarea relației din Stat și Biserică în cadrul Regatului Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord și a politicii statului în materia libertății religioase este extrem de util apelul la tradiția constituțională insulară, ale cărei începuturi pot fi urmărite până foarte devreme, în veacul al XII-lea.

Unul dintre cele mai vechi acte legislative care vizează și libertatea religioasă este „Charta regelui Ștefan referitoare la libertatea Bisericii și a Regatului”, document ce datează din anul 1136 și care cuprinde prevederea că Biserica trebuie să fie liberă și că episcopii trebuie să se bucure de dreptul de a administra viața bisericească și, implicit, clerul și bunurile eclesiastice.

În „Magna Charta”, promulgată în anul 1215 de către regele Ioan Fără de Țară se stipula, din nou, libertatea Bisericii Angliei, la acea vreme încă membră a Bisericii Romano-Catolice, precum și capacitatea acesteia de a se bucura de drepturi și libertăți. Charta menționa, în mod explicit, că suveranul acordă libertatea alegerilor, pe care o înțelege drept necesară și esențială pentru funcționarea Bisericii.

Cu timpul, o dată cu Reforma, privilegiile pe care, din vechime, le primise Biserica Romano-Catolică au fost preluate de către Biserica anglicană.

În ceea ce privește Biserica anglicană, trebuie spus că ea funcționează după dreptul bisericesc și cel canonic, cu mențiunea că, în Marea Britanie, legislația canonică este considerată parte integrantă a sistemului legislativ de stat.

Cât privește dreptul canonic, acesta se găsește în atribuția exclusivă a Sinodului Bisericii Anglicane, care nu trebuie să le prezinte decât Reginei, în calitatea acesteia de cap al Bisericii. De altfel, regina își exercită atribuțiile prevăzute de această demnitate și prin numirea episcopilor și a arhiepiscopilor.

În temeiul Concordatului încheiat între Spania și Sfântul Scaun, singurul cult subvenționat de către stat este Biserica Romano-Catolică. Numai omoneriile din armată și

sistemul sanitar public care aparțin acestei Biserici beneficiază de finanțare din partea autorităților publice.

Constituția din anul 1978 prevedea, în mod explicit, că statul spaniol va întreține relații de colaborare, în primul rând, cu Biserica Romano-Catolică, dar și cu celelalte confesiuni (articolul 16).

Așadar, încă din textul constituțional se statua un regim privilegiat pentru Biserica Romano-Catolică, toate celelalte biserici și culte fiind încadrate sub termenul umbrelă de „confesiuni”. Cu toate acestea, trebuie precizat că, în Regatul spaniol, toate căsătoriile religioase, indiferent de cultul în cadrul căruia sunt săvârșite, se bucură de efecte juridice în planul dreptului civil.

Italia, o altă mare țară tradițional catolică, are un sistem privitor la cultele religioase organizat pe mai multe niveluri de recunoaștere a confesiunilor. Unele dintre culte funcționează în virtutea unor acorduri încheiate cu autoritățile Republicii, în vreme ce altele funcționează pe baza procedurilor de recunoaștere prevăzute de o lege din anul 1929.

Această recunoaștere este de altfel primul pas pentru ca respectivul cult să poată lua loc la masa tratativelor cu statul și să poată, eventual, să încheie un acord cu acesta, pentru a se plasa într-o categorie superioară.

Cât privește celelalte grupări religioase, care nu au obținut recunoașterea în condițiile legii amintite, ele se organizează potrivit dreptului comun în materie asociativă.

Și în Italia, singura Biserică, în sensul juridic deplin, este cea romano-catolică, ea fiind menționată explicit în articolul 7 al Constituției din decembrie 1947, acolo unde se precizează și faptul că raporturile Bisericii cu statul se derulează potrivit prevederilor Pactului de la Lateran.

Efectele juridice ale căsătoriilor religioase sunt recunoscute numai pentru actele celebrate în cadrul cultelor religioase care au încheiat concordate cu statul sau sunt recunoscute potrivit legii din 1929. Așadar, în lipsa unui concordat - iar unicul a fost încheiat, firește, cu Biserica Romano-Catolică - nicio altă confesiune nu beneficiază de recunoașterea efectelor civile ale căsătoriei religioase.

Constituția statului belgian stipulează că libertatea cultelor și exercitarea lor publică este garantată (articolul 14). Tot în legea fundamentală se precizează și faptul că statul nu se poate amesteca în alegerea, numirea și consacrarea slujitorilor cultelor, interdicție prin care se afirmă, de fapt, principiul autonomiei cultelor religioase. Astfel, este blocată posibilitatea statului

de a avea vreo formă de imixtiune în viața publică a cultelor, inclusiv prin numirea deservenților acestora (articolul 16 din Constituție).

De asemenea, autoritățile belgiene s-au obligat, prin legea fundamentală, să organizeze un sistem de învățământ care să păstreze neutralitatea față de concepțiile filosofice, ideologice sau religioase ale elevilor și ale părinților acestora.

Desigur, această neutralitate presupune și respectul față de concepțiile menționate. Interesant este că legislația belgiană pune mare preț pe educația morală a elevilor, motiv pentru care, până la sfârșitul ciclului de învățământ obligatoriu, aceștia beneficiază de o educație morală obligatorie, având doar posibilitatea de a alege între morala religioasă și cea convențională, în funcție de hotărârea pe care o iau părinții, în acest sens (articol 17 din Constituție).

Așadar, deși statul belgian își menține, în principiu, neutralitatea față de orice religie, el încurajează spiritualitatea și lasă libertatea părinților să aleagă tipul de educație pe care îl consideră potrivit pentru copiii lor, atâta vreme cât li se asigură acestora un anumit nivel de educație morală.

În această Parte am prezentat cazurile flamand și valon (p. 81-87), unde se poate constata că în ambele regiuni apar încă discriminări în materia religioasă.

În Capitolul al II-lea, intitulat “Culte religioase recunoscute din Belgia. Legislația cultelor, organizarea și funcționarea lor”, am studiat, analizat și prezentat regimul juridic al cultelor religioase în temeiul constituției din anul 1831, precum și organizarea și funcționarea cultelor legal constituite, și anume, cultul catolic majoritar, cultul protestant-evangelic, cultul israelit, cultul anglican, cultul islamic și cultul ortodox.

Despre Cultul ortodox, din Belgia, care este mai puțin cunoscut un numai în România, dar chiar în țara în care își desfășoară activitatea cititorul află că acesta a fost recunoscut abia în anul 1985, și că există parohii sau comunități locale în jurisdicții diferite ale Bisericilor autocefale surori.

Din textul lucrării noastre, cititorul află că, în ceea ce privește ortodoxia în Belgia aceasta a apărut pe la începutul secolului XX. Inițial au existat numai două locuri de cult pentru ortodocșii din Belgia, o capelă pe lângă Ambasada Rusiei la Bruxelles și o biserică greacă la Anvers, frecventată de marinari și de comercianți. După cele două războaie mondiale, numeroși ruși și greci s-au îndreptat spre Belgia unde au înființat comunități ortodoxe, în această țară existând și cerere pe piața muncii. Creșterea numărului grecilor din Belgia a făcut ca în anul

1969 să fie întemeiată Arhiepiscopia Belgiei în jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol. Organizarea comunităților ortodoxe sub ascultarea canonică a mitropolitului grec al Patriarhiei Ecumenice a permis cererea recunoașterii cultului ortodox de către statul belgian prin legea din 17 aprilie 1985, lege care extinde prevederile legii din 4 martie 1870 și asupra cultului ortodox.

Administrarea bisericilor ortodoxe este organizată prin decretul regal din 15 martie 1988. Consiliile parohiale ale comunităților ortodoxe aflate în majoritate sub jurisdicția mitropolitului grec al Patriarhiei Ecumenice sunt compuse din preot, ca președinte și dintr-un număr de membri numiți de mitropolit pe baza unei liste a parohienilor, prezentată de către preotul paroh. Prin decretul regal amintit, mitropolitul grec Pantelimon sau reprezentantul său este organ reprezentativ al cultului ortodox din Belgia. Mitropolitul grec este responsabil și cu învățământul religios, cu audiovizualul, cu asistența religioasă în aeroport sau în închisori. Pe lângă mitropolitul grec, aflat sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice și alți episcopi își au reședința pe teritoriul Belgiei: arhiepiscopul Simon al Bruxelului și al Belgiei (Patriarhia Moscovei); episcopul Maxim (Patriarhia Ecumenică, episcop vicar al mitropolitului Pantelimon); episcopul Atenagora de Sinope (Patriarhia Ecumenică, episcop vicar al mitropolitului Pantelimon) și episcopul Ioan de Parnas (Patriarhia Ecumenică, episcop pensionat, vechiul responsabil al parohiilor ucrainene. Alți episcopi care au jurisdicție pe teritoriul Belgiei nu rezidă în Belgia, între aceștia menționăm: arhiepiscopul Gabriel de Comane (Patriarhia Ecumenică); episcopul Luca (Patriarhia Serbiei) sau mitropolitul Iosif (Patriarhia Română).

În acest context, comunitățile ortodoxe grecești au devenit cele mai importante numeric și cele mai reprezentative pentru Ortodoxia din Belgia. Însă, comunitățile sârbilor, românilor, ucrainenilor și bulgarilor s-au dezvoltat în ultimele decenii, mai ales după recunoașterea cultului ortodox în anul 1985.

Cultul ortodox, ca și cel islamic, este organizat pe bază teritorială provincială și nu comunală. După regionalizarea din anul 2002, legislația în domeniu nu a modificat organizarea cultului ortodox la nivel de provincie. Astfel, la 1 ianuarie 2011 existau în Belgia 38 de parohii ortodoxe recunoscute, cu 10 mai multe decât în anul 2001, iar jumătate dintre acestea fiind în regiunea capitalei, Bruxelles.

Cultul ortodox fiind recunoscut în Belgia, se pot organiza cursuri de religie în toate școlile din Belgia, cu excepția școlilor libere confesionale. Cursul de religie este deschis tuturor elevilor, atât de la ciclul primar, cât și secundar, care doresc o aprofundare a învățăturii de credință

ortodoxă. Pentru a se urma aceste cursuri, cererea de înscriere se depune de către părinți la direcția școlii înainte de 15 septembrie. Astfel, elevii au dreptul de a alege cursul de religie ortodoxă, fie în școlile regale, fie în licee, institute tehnice, școli fundamentale autonome, la nivelul învățământului provincial sau comunal. În cazul în care cererea părinților nu a fost luată în considerație, părinții au posibilitatea de a adresa o scrisoare direcției școlii sau Serviciului Învățământ al Bisericii Ortodoxe. Cursurile de religie sunt organizate diferit, în funcție de nivel, primar sau secundar, programa bazându-se pe teologia biblică și sacramentală.

Pe lângă dreptul la învățământ, cultul ortodox, prin reprezentantul său legal, are drept și la organizarea asistenței religioase în aeroporturi sau în penitenciare. Astfel, în aeroportul din Bruxelles sunt două capele, „l'église de l'Entrée de la Vierge au Temple” și „l'église Saint-Georges”, aflate sub purtarea de grijă a episcopului Atenagora de Sinope. În sistemul penitenciar din Belgia, sunt numai patru posturi pentru ortodocși, recunoscute de Ministerul Justiției. Prin urmare, închisorile din Belgia sunt împărțite în patru grupe, deținuții putând cere direcțiunii să primească vizita responsabilului cu asistența religioasă.

În fine, ținem să menționăm și faptul că o Parohie ortodoxă, română, există și la Anvers (Belgia), care se află sub jurisdicția Patriarhiei române.

În Capitolul III, am analizat textul legislației de stat privind cultele religioase din Belgia. În primul rând, am evocat modul în care cultele religioase își exercită statutul lor de autonomie. Desigur, un accent deosebit l-am dat și în acest Capitol în privința modului în care libertatea religioasă, prevăzută de textul constituțional, își găsește exprimarea în realitatea societății belgiene. În fine, am vorbit și despre modul de manifestare al relației dintre culte și stat în Uniunea Europeană.

Privitor la legislația de stat privind cultele religioase din Belgia, cititorul află din textul lucrării mele că relațiile cultelor cu statul în Belgia pot fi caracterizate printr-un sistem favorabil factorului religios, de independență reciprocă și nu de o separație în sens strict. Deși teoretic toate cultele beneficiază de aceleași drepturi, totuși există diferențe juridice importante între cele două categorii de culte, recunoscute și nerecunoscute. Între cultele legal recunoscute, practica ne-a arătat că Biserica Romano-Catolică, majoritară în Belgia, este privită ca fiind „primus inter pares” între celelalte culte. Însă, procesul de secularizare a fost și este ireversibil, consecințele observându-se din analiza dreptului civil bisericesc. Pierderea graduală a autonomiei cultelor în anumite domenii este un semn al secularizării societății belgiene. Aceasta se poate vedea și din

influența dreptului muncii, dar și din tendințele de control al statului asupra cultelor în ceea ce privește procedurile bisericești interne.

Din textul lucrării noastre, cititorul află și faptul că, în Belgia nu se poate afirma cu exactitate apartenența religioasă a credincioșilor belgieni, fiind voci care consideră astăzi că o eventuală declarare și cunoaștere a acestora ar afecta sau ar fi contrară libertății de religie. Cu toate acestea, pe baza statisticilor existente, se poate constata că din cele 10 milioane de locuitori ai Belgiei, 70% sunt catolici, în timp ce musulmanii, care astăzi cunosc o expansiune în Belgia, prezenți din anii 1960 sunt în jur de 4% din populație. Față de aceștia, ortodocșii sunt aproximativ 60.000, anglicanii 21.000, evreii 40.000, iar protestanții între 70.000 și 100.000. Dar, în peisajul religios din Belgia, îngrijorător este trendul ascendent al grupării celor necredincioși, estimați chiar și la 1,5 milioane sau 15% din populație. Aceasta arată pentru încă o dată-n plus, așa cum afirmă Profesorul Rik Torfs, că Belgia este marcată în practică de un grad important de secularizare care, după opinia a diferiți experți, este mai extinsă decât în țări precum Olanda sau Germania. Religia rămâne, totuși, un fenomen social extrem de important. Problema relației stat-culte în Belgia a devenit o temă de actualitate, fiind luată în discuție din ce în ce mai mult, atât la nivel politic, cât și științific, aceasta fiind dată de procesul de integrare al islamului în societatea belgiană. Tocmai acest proces provoacă numeroase reacții, fiind exprimată teama unei islamizări extinse a comunităților creștine tradiționale din Belgia, cu influențe și asupra instituțiilor publice.

În Belgia, prin Constituția belgiană, nu se poate spune că există o separație între stat și culte. Într-adevăr, deși se utilizează expresia de separație a Bisericii de Stat, nu se poate susține o astfel de teză cu referire la sistemul relațiilor stat-culte în Belgia, fiind mai degrabă o terminologie inadecvată.

Desigur, dacă s-ar susține o separație între stat și culte, atunci nu s-ar mai putea explica existența articolului 181 din Constituție prin care se prevede obligația statului de a finanța salariile și pensiile miniștrilor cultului de la bugetul de stat.

Un termen utilizat pentru a arăta mult mai bine realitatea constituțională și legală a relațiilor stat-culte în Belgia este cel de independență mutuală a Bisericilor față de stat, termen care exprimă toleranță și respect între două instituții diferite ca natură și scop (stat-Biserică).

În cadrul acestei independențe reciproce și a pluralismului religios din Belgia, se impune ca statul belgian să aibă o poziție neutră, însă trebuind să fie înțeleasă ca o neutralitate

pozitivă întrucât statul susține dezvoltarea activităților religioase și instituționale fără a interveni în independența lor.

În ultimul Capitol al lucrării noastre, intitulat Jurisprudența CEDO referitoare la libertatea credințelor religioase în Belgia, cititorul constată și cazuri în care libertatea de conștiință și libertatea religioasă au fost încălcate. Aceste încălcări au făcut de altfel și obiectul Curții Europene a drepturilor omului.

În Concluziile Proiectului tezei mele de doctorat, am ținut să învederez faptul că în Belgia se poate constata și lipsa unei legislații ferme în domeniul cultelor și al organizațiilor filosofice neconfesionale laice.

Relațiile cultelor cu statul în Belgia pot fi caracterizate printr-un sistem favorabil factorului religios, de independență reciprocă sau mutuală și nu de o separație în sens strict, precum în țara vecină, Franța.

Deși la nivel legislativ, constituțional, toate cultele beneficiază de aceleași drepturi, totuși există diferențe juridice importante între cele două categorii de culte, recunoscute și nerecunoscute.

Între cultele legal recunoscute, practica ne-a arătat că Biserica Romano-Catolică, cult majoritar în Belgia, este privită de juriști și de canoniști ca fiind „primus inter pares” între celelalte culte recunoscute legal. Însă, procesul de secularizare care a afectat și Belgia a fost și este ireversibil, consecințele observându-se din analiza dreptului civil bisericesc.

Pierderea graduală a autonomiei cultelor în anumite domenii este un semn al secularizării societății belgiene. Aceasta se poate vedea și din prevederile dreptului muncii, dar și din tendințele de control al statului asupra Cultelor în ceea ce privește organizarea și funcționarea lor, lezând astfel autonomia lor.

În aceleași Concluzii am reiterat faptul că, în Belgia, dintre toate cele șase culte recunoscute legal, pe baza criteriilor minimale și a jurisprudenței administrative, cultul majoritar și deci cel mai important pentru societatea belgiană este cel catolic.

În sistemul juridic al cultelor, cultul catolic nu beneficiază însă de o poziție privilegiată în raport cu celelalte culte, deși există unele diferențieri, mai ales în ceea ce privește practicile religioase. Actualul statut juridic al cultelor din Belgia se fundamentează pe modul de funcționare al Bisericii Romano-Catolice, cum ar fi, de exemplu, dreptul de a dobândi de la stat plata salariilor pentru miniștrii cultului numai în condițiile în care cultul respectiv este bine

structurat ierarhic, dacă este stabilit pe bază teritorială. O astfel de practică afectează negativ unele culte, cum ar fi cultul islamic, ducând la faptul că miniștrii cultului islamic nu sunt întotdeauna plătiți de stat. Statutul cultului catolic între celelalte culte este unul de „primus inter pares”, întrucât acesta a jucat și se impune prin ceremoniile sale publice în împărtășirea credinței creștine în Belgia, evenimentele naționale fiind însoțite de ceremonii religioase catolice.

Am reiterat deasemenea faptul că Sistemul de învățământ din Belgia a fost marcat de reforma constituțională din 1988, sub impactul acomodării învățământului conform dreptului comunitar. În acest proces de reformare au fost implicate atât școlile libere, cât și școlile din rețeaua oficială. Comunitățile flamandă, franceză și germanofonă au organizat propriul sistem de învățământ în care au reușit să implementeze propria legislație și propriile concepții. În virtutea articolului 24 din Constituție, acest învățământ trebuie să protejeze toate tendințele ideologice. Aceasta vizează organizarea unui învățământ neutru, fără a fi tributار vreunei ideologii speciale și care dă posibilitatea liberei alegeri de către părinți.

Conform Constituției belgiene, principiul unui învățământ neutru presupune respect față de opiniile filosofice, ideologice și religioase ale părinților și elevilor, școlile publice trebuind să asigure dreptul de a alege, pe perioada școlarității obligatorii, între învățământul unuia dintre cultele recunoscute și cursurile moralei neconfesionale. Elevii au dreptul, cu sprijinul statului, să urmeze un învățământ religios sau moral (art. 24 §3, Constituție).

În ceea ce privește dreptul muncii, din legislația belgiană s-a putut constata și unele incompatibilități, care privesc pe deservenții Cultelor religioase, atât în ceea ce privește aspectul judiciar (art. 224, 6°, Codul judiciar), cât și în privința dreptului electiv, adică membrii clerului nu pot fi aleși în Parlament (art. 181, Constituție). De precizat este faptul că în virtutea articolului 36 al Constituției există incompatibilitate între statutul funcționarului public plătit de stat și cel al membrului Parlamentului. Totuși, deservenții cultelor au dreptul de a accede în alte organisme colegiale ale autorităților publice locale, de exemplu la nivel provincial.

În fine, în ceea ce privește situația din Belgia privind implicarea cultelor recunoscute în asigurarea asistenței spirituale în închisori, se constată o preocupare a autorităților publice față de asigurarea asistenței religioase pentru fiecare persoană privată de libertate, după propria alegere, dar și o oarecare favorizare a cultului catolic majoritar. Astfel, clericii catolici, față de ceilalți clerici ai cultelor recunoscute, pot organiza zile de reflecție, în același timp beneficiind de un sprijin material substanțial din partea statului (art. 50 bis, 52, DR din 21 mai 1965). Din anul

2001, serviciul special al preoților care asigurau asistența spirituală și al consilierilor morali a fost desființat, considerându-se că între unii ca aceștia și un alt personal care oferă asistență nu este o diferență. În această privință, a consilierilor spirituali sau morali și a numărului lor, s-au născut dispute, însă între aceștia se poate vorbi de colaborare.

O bibliografie selectivă și variată, care trimite la lucrări de limbă franceză, engleză, română, italiană și latină, are darul să ofere cititorului lucrării noastre o informație documentară de primă mână în privința regimului juridic al Cultelor religioase din Belgia, de unde și convingerea noastră că lucrarea noastră va rămâne de referință în domeniu.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVA

I. IZVOARE

1. ****Code de Droit Canonique*. Texte officiel et traduction française par La société internationale de Droit canonique et de Legislations Religieuses comparées, Paris, 1983.
2. ****Code Européen. Droit et religions*, dir. Salvatore BERLINGO în colaborare cu Giuseppe CASUSCELLI și Alexis PAULY, Tom I, Milano, 2001.
3. ****New Commentary on the Code of Canon Law*, Ed. by John P. BEAL, James A. CORIDEN, Thomas J. GREEN, The Canon Law Society of America, Mahwah N. J. USA, 2000.
4. *Code belge, droit et religions*, Louis-Leon Christians, Patrick de Pooter (ed.), Bruylant, Bruxelles, 2005.
5. Conseil pontifical pour l'interprétation des textes législatifs, *Déclaration du Conseil pontifical pour l'interprétation des textes législatifs (24 juin 2000)*, în RDC, 49/1, 1999.
6. Consortium Européen: Rapports Religion Etat, *Le statut constitutionnel des cultes dans les Pays de l'Union Européenne*, Ed. Litec, 1995.
7. *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen du 21 août 1789*, în Les Constitutions des États de l'Union européenne, Ed. La Documentation Française, Paris, 1999.
8. *Jurisprudența europeană privind libertatea de exprimare. Aspecte privind hotărârile Curții Europene a Drepturilor Omului*, Ed. Academia Cațavencu, București, 2002.
9. *La Constitution belge*, sous la direction de Marc Verdussen, Le Cri Essai, Bruxelles, 2004.
10. *Liberté religieuse et régimes des cultes en droit français. Textes, pratique administrative, jurisprudence*, Ed. Cerf, Paris, 2005.
11. *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du Ministère de la Justice ou relatifs à ce département*, IIIe série, Tome II, 1836-1844.
12. *Tratatul instituind o Constituție pentru Europa*, trad. I Gâlea, M. A. Dumitrașcu, C. Morariu, Ed. All Beck, București, 2005.

II. CĂRȚI, STUDII ȘI ARTICOLE

1. AMEZ, F., *Un aspect oublié de la réforme de l'Etat: le régime des cultes*, în JT, 2002.
2. ANGHEL, Jud. Răzvan, Cristina ANGHEL, *Aspecte referitoare la libertatea credințelor religioase desprinse din jurisprudența Curții europene a drepturilor omului*, în Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Drept și Științe Administrative, nr. 1/2006.
3. AUBERT, R., *L'Église et de l'État en Belgique au 19e s.*, în Res. Pub. No spécial, Les problèmes constitutionnels de la Belgique, 10 (1968).

4. AUBERT, R., *L'Église et l'État en Belgique au XIXème siècle*, in Res publ., 1968.
5. BARTIER, J., *Partis politiques et classes sociales en Belgique*, in Res pub., no. spécial, Les problèmes constitutionnels de la Belgique, 10 (1968).
6. BASDEVANT-GAUDEMET, B., F. MESSNER (sous la direction), *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Presse Universitaire de France, Paris, 1999.
7. BASTIEN, P., *Autonomie*, in Dictionnaire de Droit Canonique, vol. I, Paris, 1935, col. 1482-1490.
8. BENITO, E. O., *Etude des droits des personnes appartenant aux minorités ethniques, religieuses et linguistiques*, Centre pour les Droits de l'Homme, Nations Unies, New York, 1991.
9. BERMAN, Harold J., *The Interaction of Law and Religion*, Abingdon Press, Nashville, 1974.
10. BIÈVRE, G. de, *Les cultes et l'argent des pouvoirs public*, brochure éditée de Centre d'action laïque, Bruxelles, 1993.
11. BLOS, Lasia, *European Law of Religion - organizational and institutional analysis of national systems and their implications for the future European Integration Process*, in Jean Monnet Working Paper, 13/03.
12. BOOJAMARA, J. L., *Problems concerning autocephaly: a response*, in The Greek Orthodox Theological Review, t. XXIV (1979), nr. 2-3.
13. BOYER, A., *Le droit des religions en France*, PUF, Paris, 1993.
14. BRAIBANT, G., *La Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne*, Éd. du Seuil, 2001.
15. BRAUD, Ph., *La notion de liberté publique en droit français*, Paris, 1968.
16. BULCKENS, J., *L'enseignement de la religion dans les écoles secondaires catholiques en Flandre*, in J. Bulckens, H. Lombaerts (ed.), *L'enseignement de la religion catholique à l'école secondaire. Enjeux pour la nouvelle Europe*, University Press/Peeters, Louvain, 1993.
17. CACI, A., *Pour une nouvelle législation wallonne sur le temporel des cultes reconnus*, in Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIFO, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
18. CALLEBAT, Bernard, *La liberté religieuse et le Concordat de 1801: Défense et procès du constitutionnalisme bonapartiste*, in Dionysiana, IV (2010), no. 1.
19. CARBONNIER, J., *Droit civil*, vol. 2, PUF, Paris, 1995.
20. CATALANO, Pierangelo, *Diritto e persone*, (I), Torino, 1990.
21. CHARLIER, J.-E., F. MOENS, *Les églises, biens, culturels, patrimoine culturel et décision politique*, in Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIFO, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
22. CHILOM, Elena Tereza, *Istoria dreptului românesc*, Editura Universitaria, Craiova, 2002.
23. CHRISTIANS, L.-L., *Vers un principe de précaution religieuse en Europe? Risque sectaire et conflit de normes*, in Il Diritto Ecclesiastico, 2001.
24. CIOBOTEA, Dan-Ilie, *Problema canonicității și a comuniunii în diaspora ortodoxă*, in Mitropolia Banatului, XXXV (1985), nr. 1-2.

25. COLLINET, P., GIFFARD, A., *Precis de droit romain*, Paris, 1990.
26. CONSTANTINESCU, Iulian Mihai, *Biserica și instituția căsătoriei*, Ed. Christiana, București, 2010.
27. CONSTANTINESCU, M., ș.a., *Constituția României revizuită. Comentarii și explicații*, Ed. All Beck, 2004.
28. COOREBYTER, V. de, Caroline SÄGESSER, *Cultes et laïcité en Belgique*, coll. Dossier, no 51, CRISP, Bruxelles, 2000.
29. CORDES, Henri de, *L'État belge face aux dérives sectaires*, CRISP, no 1908, 2006.
30. CORIDEN, James A., *An introduction to canon law*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data New Jersey, 2004.
31. CORNU, Gerard, *Vocabulaire juridique*, Association Henri Capitant, Paris, 1987.
32. COSTEA, Traian, *Căsătoria din punct de vedere: istoric, dogmatic și canonic*, teză de doctorat, București, 1935.
33. CRAIOVEAN, I., *Introducere în filosofia dreptului*, Ed. All Beck, București, 1998.
34. d'ONTARIO, Joël-Benoît, *La liberté religieuse, droit fondamental*, în *La liberté religieuse dans le monde*, Editions Universitaires, Paris, 1990.
35. DANCĂ, Wilhelm, *Identitatea creștină și valorile Europei de astăzi*, în *Dialog teologic*, nr. 19/2007.
36. DANDOY, M. (éd.), *Le protestantisme. Mémoire et perspectives*, Racine, Bruxelles, 2005.
37. DE BROUCHERE/F. TIELEMANS, *Répertoire de l'administration et du droit administratif*, Weissnerbruch, Bruxelles, 1838.
38. De POOTER, P., *De rechtspositie van erkende eredienssten en levensbeschouwingen in Staat en maatschappij*, Larcier, Bruxelles, 2003.
39. DE POOTER, P., *Quel avenir pour les lieux de culte en Belgique?*, în *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives*, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIFO, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
40. DELEANU, I., S. DELEANU, *Mică Enciclopedie a Dreptului. Adagii și locuțiuni latine în dreptul românesc*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2000.
41. DELPEREE, F., *Le droit constitutionnel de la Belgique*, Bruylant, Bruxelles, 2000.
42. DELVILLE, Jean-Pierre, *Le financement des cultes en Belgique: approche historique*, în *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives*, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIFO, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
43. DIACONU, I., *Curs de Drept internațional public*, București, 1993.
44. DINU, Mihai Ștefan, Andreea Georgiana ARSENI, *Religie și securitate în Europa extinsă*, în *Dionysiana*, anul III (2009), nr. 1.
45. d'ONTARIO, Joël Benoît, *La liberté religieuse, droit fondamental*, în *La liberté religieuse dans le monde*, Ed. Universitaires, Paris, 1980.

46. DURĂ, N. V., *350 de ani de la tipărirea Pravilei de la Govora. Contribuții privind identificarea izvoarelor sale*, în *Altarul Banatului*, anul I (1990), nr. 3-4.
47. DURĂ, N. V., *Biserica Alexandriei și activitatea canonic-pastorală a ierarhilor ei până la sinodul de la Calcedon (451)*, în *Studii Teologice*, XXXIII (1981), nr. 1-2.
48. DURĂ, N. V., *Bisericile creștine și aportul lor la construcția Europei*, în *Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Teologie*, nr. 1/2006.
49. DURĂ, N. V., *Bisericile Europei și „Uniunea Europeană”. Ecumenism, Reconciliere creștină și Unitate europeană*, în *Studii Teologice*, LIII (2001), nr. 3-4.
50. DURĂ, N. V., *Patriarhia Ecumenică și autocefalia Bisericii noastre de-a lungul secolelor*, în *Studii Teologice*, XXXVIII (1986), nr. 3.
51. DURĂ, N. V., *Principiile canonice, fundamentale, de organizare și funcționare a Bisericii Ortodoxe și reflectarea lor în Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române*, în *Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei*, V (2001), nr. 9.
52. DURĂ, N. V., *Relațiile Stat-Culte religioase în U.E. „Privilegii” și „discriminări” în politica „religioasă” a unor State membre ale Uniunii Europene*, în *Analele Universității Ovidius, Seria Drept și Științe Administrative*, nr. 1/2007.
53. DURĂ, Nicolae V., *Despre libertatea religioasă și regimul general al cultelor religioase din România*, în *Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Teologie*, anul VII, nr. 1/2009.
54. DURĂ, Nicolae V., *Dreptul la demnitate umană (dignitas humana) și la libertate religioasă. De la „Jus naturale” la „Jus cogens”*, în *Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Drept și Științe Administrative*, nr. 1/2006.
55. DURĂ, Nicolae V., *Drepturile și libertățile fundamentale ale omului și protecția lor juridică. Dreptul la religie și libertatea religioasă*, în *Analele Universității Ovidius*, nr. 1/2005.
56. DURĂ, Nicolae V., *Drepturile și libertățile omului în gândirea juridică europeană. De la „Justiniani Institutiones” la „Tratatul instituind o Constituție pentru Europa”*, în *Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Drept și Științe Administrative*, nr. 1/2006.
57. DURY, J., *La gestion du patrimoine religieux*, în *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives*, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIFO, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
58. ERICKSON, J. H., *Autocephaly in Orthodox Canonical Literature to the Thirteenth Century*, în *St. Vladimir's Theological Quarterly*, XV (1971), nr. 1-2.
59. ERRERA, P., *Traité de droit public belge*, Giard et Brière, Paris, 1918.
60. ESMEIN, A., *Le mariage en droit canonique*, vol. I, Paris, 1891.
61. FALCHI, G. L., *Osservazioni sul fondamento e sul contenuto del diritto di libertà religiosa nel Codice teodosiano. I diritti fondamentali della persona*, în *Utrumque Jus*, 12, Latran, 1985.
62. FILIPESCU, I. P., A. FUEREA, *Drept instituțional comunitar european*, ed. a V-a, Ed. Actami, București, 2000.

63. FLOCA, I. N., *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Ediția a III-a îmbunătățită, Sibiu, 2005..
64. FLOCA, I. N., *Drept canonic ortodox*, vol. I, EIBMBOR, București, 1990.
65. FONTA, I., *Libertatea religioasă în lumea contemporană*, București, 1994.
66. FRYDMAN, B., G. HAARSCHER, *Philosophie du droit*, Dalloz, 1998.
67. GAUDEMET, J., *Église et Cité. Histoire du droit canonique*, Ed. Cerf / Montchrestien, Paris, 1994.
68. GAUDEMET, Jean, *Le mariage en Occident. Les mœurs et le droit*, Cerf, Paris, 1987.
69. GENNART, J., *Propriété des anciennes églises et des anciens presbytères en Belgique*, în *Annales de droit et de science politique*, XXI (1961).
70. GENNART, J., *Temporel des cultes*, în *L'initiative publique des communes de Belgique 1795-1949*, 12e Colloque international, Spa 1984, Bruxelles, 1986, II.
71. GEORGES, R., *La nature juridique des traitements du clergé catholique*, în *Annales de droit et de sciences politiques*, 1962.
72. GEORGES, R., *La situation constitutionnelle de l'Eglise catholique en Belgique*, în *Etudes de droit et d'histoire. Mélanges Mgr H. Wagnon*, Louvain, 1976.
73. GEROSA, Libero, *Le droit de l'Eglise*, Editions Saint-Paul, Luxembourg, 1998.
74. GIRARD, Paul Frédéric, *Manuel élémentaire de droit romain*, Paris, 1929.
75. GIRON, A., *Le droit public de la Belgique*, A. Manceaux, Bruxelles, 1884.
76. GOHAN, R., *Jésus de Jérusalem (bis)*, în U.R. Les Cahiers Rationalistes, mars-avril, 2003, nr. 563.
77. GONZALEZ, Gérard, *Convention européenne des droits de l'homme, cultes reconnus et liberté de religion*, în *RDC* 54, 2004.
78. GOREANU, Veaceslav, *Considerații asupra libertății și autonomiei bisericilor în Uniunea Europeană*, în *Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Drept și Științe Administrative*, nr. 1/2007.
79. GOY, R., *La garantie européenne de la liberté de religion*, în *Archives de Philosophie du Droit*, tome 38, Sirey, 1993.
80. GRAVIERS, Prof. Jean des, *Le droit canonique*, PUF, Paris, 1958.
81. GROOTAERS, D., *Histoire de l'enseignement en Belgique*, în *CRISP*, Louvain-la-Neuve, 1998.
82. HANGA, Vl., *Justiniani Institutiones (Instituțiile lui Justinian)*, Ed. Lumina Lex, București, 2002.
83. HANGA, Vladimir, *Principiile dreptului privat roman*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1989.
84. HENAU, V. E., *God op de buis. Over religieuze uitzendingen in de openbare omroep*, Davidsfonds, Louvain, 1993.
85. HUSSON, J. F., C. SAGESSER, *La reconnaissance et le financement de la laïcité*, în t. II, *Courrier hebdomadaire*, CRISP, nr. 1760 (2002).

86. HUSSON, J. F., *Le financement des cultes et de la laïcité organisée en Belgique*, în *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives*, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIFoP, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
87. HUSSON, J. F., *Le financement des cultes, de la laïcité et des cours philosophiques*, în *Courrier hebdomadaire*, CRISP, nr. 1703-1704 (2000).
88. HUSSON, J.-F., C. SÄGESSER, *La reconnaissance et le financement de la laïcité*, în *Courrier hebdomadaire*, CRISP, no 1756, 1760, 2002.
89. HUYTENS, E., *Discussions du Congrès national de Belgique*, 1830-1831, II, Société typographique belge, Bruxelles, 1844.
90. HUYTENS, E., *Discussions du Congrès national de Belgique*, I, Société typographique belge, Bruxelles, 1844.
91. IBAN, Iván C., *La pertinence des cultes reconnus dans les systèmes États/religions dans l'Union européenne*, în RDC 54, 2004.
92. IVAN, I. D., *Vechimea și formele raporturilor Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici Ortodoxe*, în *Glasul Bisericii*, XL (1980), nr. 10-12.
93. JOLY, R., *Catholicisme et droits de l'homme*, în *Laïcité et droits de l'homme. Deux siècles de conquêtes*, Ed. de l'Université de Bruxelles, 1989.
94. KIRIAKOS, A. D., *Sistemul Bisericii Ortodoxe Autocefale*, trad. rom. de D. Demetrescu, în *Biserica Ortodoxă Română*, XXV (1901-1902), nr. 5.
95. KRUKOWSKI, J., *La libertà e l'autorità nella Chiesa*, în *Les droits fondamentaux du chrétien dans l'église et dans la société*, Ed. Universitaires, Fribourg, 1981.
96. L. GENICOT (ed.), *Histoire de la Wallonie*, Paris, Privat, 1973.
97. L'HUILLIER, Arhiepiscop Peter (Pierre), *Dreptul bisericesc la sinoadele ecumenice I-IV*, trad. rom. de Pr. Prof. univ. dr. Alexandru I. Stan, Ed. Gnosis, București, 2000.
98. LANNOY-PAYNION, C., *L'anglicanisme en Belgique au XIXe siècle jusqu'en 1875*, mémoire inédit, Université Catholique de Louvain, 1962.
99. LAURENT, F., *L'Église et L'État en Belgique*, Lacroix Verbroeckhoven, Bruxelles/Leipzig, 1862.
100. LENDERS, M., *La Commission œcuménique européenne*, în G. Vincent et J. P. Willaime, *Religions et transformations de l'Europe*, Presses Universitaires de Strasbourg, 1993.
101. LEROY, M., *La communautarisation de l'enseignement*, în *Journal des Tribunaux*, 1989.
102. LINDER, A., *The Jews in Roman Imperial Legislation*, Detroit, 1987.
103. LOCHAK, D., *Les droits de l'homme*, Éditions La Découverte, Paris, 2002.
104. LOCHAK, D., *Les droits de l'homme*, Editions La Decouverte, Paris, 2002.
105. MARTENS, Kurt, *Droit des religions en France et en Europe: Recueil de textes*, édité par Françoise Curtit et Francis Massner, Bruylant, Bruxelles, 2008.
106. MARTIN, David, *A General Theory of Secularisation*, Oxford, 1978.

107. MASSIGNON, B., *Les relations des organismes européennes religieux et humanistes avec les institutions de l'Union européenne: logistiques nationales et confessionnelles et dynamiques d'europanisation*, în *Croyances religieuses, morales et éthiques dans le processus de construction européenne*, Ed. Institut Universitaire de Florence, Paris, 2002.
108. MAY, Gaston, *Éléments de droit romain*, Paris, 1920.
109. MĂRGĂRIT, Mihaiu, *Democrația și cultura de securitate*, în *Spirit Militar Modern*, anul XV (2005), nr. 6-7.
110. MERLE, Marcel, *Religion, éthique et politique en Europe: essai de problématique*, în *Religions et transformations de l'Europe*, direction: Gilbert Vincent et Jean Paul-Willaime, Presse Universitaires de Strasbourg, 1993.
111. MESSNER, Fr., *Les Relations État-Religions dans les pays membres de l'Union Européenne*, Presses Universitaires, D'Aix-Marseille, 2000.
112. MESSNER, Francis, *La reconnaissance des religions en Europe. L'exemple des mécanismes d'accès au statut et au régime des cultes*, în *Revue de Droit Canonique* 54, 2004.
113. MESSNER, Francis, *Les modes de financements des religions en Europe*, în *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives*, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIFO, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
114. MIGA-BEȘTELIU, R., *Drept internațional. Introducere în dreptul internațional*, ed. a III-a, Ed. All Beck, București, 2003.
115. MINNERATH, Mgr. Roland, *Les relations Eglise-Etat et la liberté de conscience – La position de l'Eglise catholique*, în *Conscience et liberté*, Nr. 39 (1990).
116. MODEL, S., *L'Église orthodoxe en Belgique. Hier, aujourd'hui, demain*, în *Le Messager orthodoxe*, no 138 (I), 2003.
117. MORANGE, J., *La proclamation de la liberté religieuse dans les documents internationaux*, în *La liberté religieuse dans le monde*, Ed. Universitaire, Paris, 1991.
118. NEDUNGATT, G., *Autonomy, Autocephaly, and the Problem of Jurisdiction Today*, în *Kanon*, vol. V, Wien, 1981.
119. ONCLIN, W., *La loi en droit canonique*, în *Actes du congrès de droit comparé de Bruxelles*, Paris, 1960.
120. OVERBEEK, A., *Le nouveau décret flamand sur le régime des cultes: quelques réflexions*, în *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives*, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIFO, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
121. PAL, Maximilian, *Libertatea religioasă în viața și în ordinamentul juridic al Bisericii catolice*, în *Analele Universității „Ovidius”*, nr. 3/2006.
122. PANEV, Jivko, *Quelques remarques sur l'autocéphalie*, în *Contacts*, nr. 170/1995.
123. PAPANDREOU, I.P.S. Dr. Damaskinos, Mitropolitul Elveției, *Biserică, Societate, Lume*, Ed. Trinitas, Iași, 1998.

124. PAPASTHATIS, K., *State financial support in Greece*, în *Church and State in Europe. State financial support. Religion and the school*, Milano, Giuffrè, 1992, t. 2.
125. PARALIEU, Roger, *Guide pratique du Code de droit canonique*, Ed. Tardy, 1985.
126. PAULY, Alexis, *Les cultes au Luxembourg. Un modele concordataire Luxembourg*, Forum, 1989.
127. PAVAN, P., „*Dignitatis humanae*”, *Dichiarazione sulla liberta religiosa*, Ed. Piemme, Casale Monferrato, 1986.
128. PAVAN, P., *Scritti I. L'anelito del'uomo alla liberta*, Ed. Citta Nuova, Roma, 1989.
129. PIRENNE, H., *Histoire de Belgique*, t. VII, Bruxelles, 1932.
130. PREDA, Radu, *Biserica în Stat*, Ed. Scripta, Cluj-Napoca, 1999.
131. ROBBERS, Gerhard, *État et Églises dans l'Union européenne*, în *État et Églises dans l'Union européenne*, 2 ed. 2005.
132. ROUSSELLE, A., *La persecution contre les chrétiens à Alexandrie au III-e siècle*, în *Revue historique du droit français et étranger*, Paris, 197.
133. SÄGESSER, Caroline, *Cultes et laïcité*, în Dossier 78, CRISP, Bruxelles, 2011.
134. SAVIN, I. Gh., *Creștinism și naționalism*, în *Fântâna darurilor*, X (1938), nr. 9.
135. SCHOUPPE, J.-P., *Le droit canonique*, Bruxelles, 1991.
136. SELEJAN-GUȚAN, B., *Protecția europeană a drepturilor omului*, Ed. All Beck, 2004.
137. SEPULCHRE, V., *Le financement des cultes et de la laïcité: aspects fiscaux*, în *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives*, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIfOP, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
138. SERIAUX, Alain, *Droit canonique*, PUF, Paris, 1996.
139. SESBOUÉ, B., *Théologie oecuménique* (Cogitatio Fidei, nr. 160), Cerf, Paris, 1990.
140. SIMON, A., *Rencontres mennaisiennes en Belgique*, Mémoires de l'Académie royal de Belgique, coll. In 8, vol. LVI, fasc. 3, 1963.
141. SMITH, Karen E., *Politica externă a Uniunii Europene*, trad. Radu Eugeniu Stan, Ed. Trei, București, 2004.
142. STAN, Adrian, *Drept și religie. Reflectare a unor instituții juridice din Biblie*, Editura Marineasa, Timișoara, 2002.
143. STAN, L., *Biserică și cult în dreptul internațional*, în *Ortodoxia*, anul VII (1954), nr. 4.
144. STAN, L., *Obârșia autocefaliei și autonomiei. Teze noi*, în *Mitropolia Olteniei*, XIII (1961), nr. 1-4.
145. STAN, L., *Ortodoxia și Diaspora. Situația actuală și poziția canonică a diasporei ortodoxe*, în *Ortodoxia*, XV (1963), nr. 1, p. 26-27.
146. STAN, L., *Sprijinirea luptei de independență a poporului român prin lupta Bisericii pentru autocefalie*, în *Ortodoxia*, XX (1968), nr. 4.
147. STAN, Liviu, *Note curs*, București, 1954.

148. STAN, Pr. Prof. L., *Îndrumător canonic*, în Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române, EIBMBOR, București, 1953.
149. STRATH, Bo, *A European Identity. To the Historical Limits of a Concept*, în European Journal of Social Theory 5(4)/2002.
150. ȘESAN, V., *Dreptul de devoluțiune al patriarhului și al mitropolitului*, Cernăuți, 1937.
151. TIHON, A., *Le financement des cultes en Belgique (1780-2004)*, în Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIfOP, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
152. TORFS, R., *Église, État et laïcité en Belgique. Remarques introductives*, în Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives, Actes du colloque organisé le 8 octobre 2004 à Namur (ORACLE, CIfOP, NEW), sous la direction de Jean-François Husson, Namur, 2004.
153. TORFS, R., *État et Églises en Belgique*, în Prof. Dr. Gerhard Robbers (éd.), *État et Églises dans l'Union européenne*, IIe éd., Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2005 (version online, trad. de l'allemand vers le français: Christine Schmidt-König, Trèves, 2008).
154. TORFS, R., *L'objection de conscience en Belgique*, în European Consortium for Church-State Research (éd.), *Conscientious Objection in the E. C. Countries*, Giuffrè, Milan, 1992.
155. TORFS, R., *Le mariage religieux et son efficacité civile en Belgique*, în European Consortium for Church-State Research (éd.), *Marriage and Religion in Europe*, Giuffrè, Milan, 1993.
156. TORFS, R., *Les Églises et le droit du travail*, în European Consortium for Church and State Research (éd.), *Churches and Labour Law in the E. C. Countries*, Giuffrè/Facultad de Derecho, Milan/Madrid, 1993.
157. TORFS, R., *State and Church in Belgium*, în Gerhard Robbers (ed.), *State and Church in the European Union*, second Edition, In conjunction with the European Consortium for State and Church Research, Nomos, Baden-Baden, 2005.
158. TORREKENS, C., C. SÄGESSER, *La représentation de l'islam*, în CRISP, Courrier hebdomadaire, no 1996-1997, 2008.
159. VALDRINI, Patrick, DURAND, Jean-Paul, ECHAPPE, Olivier, VERNAY, Jacques, *Droit canonique*, ed. IIe, Dalloz, Paris, 1999.
160. VAN HAEGENDOREM, G., *Sekte of kerk. De mieterkende erediensten in Belgie*, în Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiek Recht, 1989.
161. VERDOODT, A., *Naissance et signification de la Déclaration Universelle des droits de l'homme*, Ed. Nauvelaerts, Louvain, Paris, 1963.
162. VERSTEGEN, R., *Administratieve problemen bij de oprichting van nieuwe kerkelijke eenheden*, în Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht 1969.
163. VERSTEGEN, R., *Arbeidsovereenkomsten...*, în Tijdschrift voor Sociaal Recht, 1983.
164. VLAICU, Patriciu, *Locul și rolul recunoscut Bisericii în țările Uniunii Europene*, Ed. Arhidiecezană, Cluj, 1998.
165. VOGLER, Ch., *Les Juifs dans le Code Théodosien. Chrétiens devant le fait juif*, Paris, 1979.

166. VOICU, M., *Protecția europeană a drepturilor omului. Teorie și jurisprudență*, Ed. Lumina Lex, București, 2001.
167. VOICU, Marin, *Carta drepturilor fundamentale ale Uniunii Europene - document de referință în evoluția constituțională actuală a comunității europene*, în *Revista de Drept Comercial*, nr. 4/2002.
168. VOLFF, Jean, *Le droit des cultes*, Dalloz, Paris, 2005.
169. WAGNON, H., *La reconduction du Concordat de 1801 dans les Provinces belges du Royaume-Uni des Pays-Bas (1814-1817)*, în *Scrinium Iovaniense. Mélanges historiques Étienne van Cauwenbergh*, Louvain, 1961.
170. WAGNON, H., *Le Congrès national belge a-t-il établi la séparation de l'Église et de l'État?*, în *Études d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras*, I, Paris, Sirey, 1965.
171. WAGNON, H., *Le Congrès national belge de 1830-31 a-t-il établi la Séparation de l'Église et de l'État?*, în *Études d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras*, Paris, 1965, t. I.
172. WASCHSMANN, P., *Les droits de l'homme*, Ed. Dalloz, 2002.
173. WERNZ, Fr., X., *Ius Decretalium*, vol. I, ed. a II-a, Roma, 1905.
174. WILLAIME, J. P., *Les formes de coopération des organisations et acteurs religieux en Europe entre œcuménisme et quêtes identitaires*, în *Croyances religieuses, morales et éthiques dans le processus de construction européenne*, Ed. Institut Universitaire de Florence, Paris, 2002.
175. WOEHLING, Jean-Marie, *Entre impossible neutralité et difficile pluralisme, un nécessaire retour au système de reconnaissance?*, în *RDC* 54, 2004.
176. ZAMFIRESCU, Dan, *Ortodoxie și Romano-Catolicism în specificul existenței lor istorice*, București, 1992.
177. ZLĂTESCU, I. M., *Drepturile omului și libertatea religioasă*, în V. VERDINAȘ, *Libertatea credințelor religioase*, Ed. Lumina Lex, București, 2003, p. 26.
178. ZLĂTESCU, I. M., *Égalité de chances. Égalité de traitement*, București, 2000.
179. ZLĂTESCU, I. M., R. C. DEMETRESCU, *Din istoria drepturilor omului*, București, 2003.